

FARABÎ'NİN “MEDİNET-ÜL FAZILA” ADLI ESERİ ÜZERİNE

Osman Eryiğit

Giriş

Farabî, Orta çağda, 870-950 yılları arasında yaşayan, İslam felsefesine önemli katkılar sağlamış bir Türk-İslam filozofu olarak tarihe geçmiş bir şahsiyettir. O, doğduğu yer olan bugünkü Kazakistan sınırları içindeki Farab'ta bir süre eğitim aldıktan sonra orayı terk etmiş, seyyah bir bilim insanı ve filozof olarak zamanın önemli ilim merkezlerini dolaşmış ve buralarda yaptığı çalışmalar ve verdiği eserlerle dönemine damgasını vurmuştur. Pek çok bilim dalında otorite kabul edilebilecek seviyeye ulaşan “Farabî'nin, hayrete düşüren zekasıyla daldığı çok sayıdaki alanı özetlemek mümkün değildir. Eksik bir listede bile metafizik, epistemoloji, eskatoloji, ahlak, fizik, astroloji, psikoloji ve musiki yer alır (Starr, 2021, s. 258)”. Bu listeye eklenmesi gereken diğer önemli alanların başında dilbilim, metodoloji ve mantık gelmektedir. Farabî, felsefe alanındaki çalışmalarıyla öne çıkmış özellikle de ahlak ve siyaset felsefesinde, zamanını aşan çalışmalara imza atmış ve felsefe tarihinde Platon'dan sonraki ilk ütopya eseri olan kitabıyla meşhur olmuştur. Çok değişik sahalarda pek çok eserler veren Farabî, ömrünün son yıllarına tekabül eden bu başat çalışmasıyla, kendi düşünce dünyasındaki; ideal insan, ideal toplum ve ideal şehir ve/veya devlet şeklini ayrıntılarıyla ele almış, kendinden sonraki bilim insanlarına da bu konuda rehberlik etmiştir. Her ne kadar bu eseri, esas olarak siyaset felsefesi kapsamında değerlendiriliyor olsa da bir yönüyle sosyolojinin alanına da önemli göndermeler yapmaktadır. Farabî'nin yaşadığı dönemde sosyoloji bilimi henüz ortaya çıkmamış olduğundan ve bu eserin yazıldığı zamandan yüzlerce yıl sonra bir bilim olarak ortaya çıktığını düşünürsek, bu eserin sosyoloji açısından da ne kadar kritik bir öneme sahip olduğu kendiliğinden ortaya çıkacaktır. Bu bakımdan bu eserin,

sosyoloji perspektifinden değerlendirilmesinin yerinde ve gerekli olacağı düşünülmüş ve çalışma bu bakış açısıyla yapılmıştır.

Farabî, doğduğu ve ilk eğitimini aldığı Türkistan'dan ayrıldıktan sonra akademik seyahatine başlamış ve sırasıyla Buhara, Semerkant, Merv ve Belh gibi o bölgenin ve/veya İran'ın en önemli bilim ve kültür merkezlerindeki ziyaretlerini takiben, hayatının ortalarında kırk yaşını aşkın olarak Bağdat'a geçmiştir. Yaklaşık yirmi yıl kadar Bağdat'ta kalan filozof, 941-942 yıllarında burada çıkan karışıklıklar nedeniyle Bağdat'tan ayrılmak zorunda kalmıştır (http-1). Bu durumda, Bağdat'ta yazmaya başladığı "Medinetül Fazıla" (İdeal Devlet) adlı bu başyapıtını Şam'da tamamlamıştır. İlk modern baskısı ancak 1895 yılında yapılan (Arslan, 2017, s. XXI) bu başyapıtını Farabî otuz yedi bölüm olarak kaleme almıştır. Tanrı, kâinat ve insan merkezli olarak ele aldığı bu yapıtının ilk altı bölümünde "İlk Neden" ve "İlk Varlık" olarak ele aldığı Tanrı'yı ve onun bazı sıfatlarını irdelemiştir. Yedinci bölümde ise diğer varlıkların Tanrı'dan "taşma" neticesinde varlık alemine çıktıklarını iddia ettiği "Südur Teorisini" ortaya atmaktadır. Sekizinci bölümden itibaren ise varlık alemindekilerin sınıflandırmasını ve derecelendirmesini yapmaktadır. Yirminci kısma kadarki bu bölümlerde hem yerküredeki hem de gökyüzündeki maddi ve maddi olmayan varlık türleri hakkındaki görüşlerini açıklayan Farabî, yirminci bölümden itibaren insan ruhuna ve insan bedenine yönelmiş, başka bir deyişle insanı, psikolojik ve fizyolojik yönleriyle tahlil etmeye girişmiştir. Farabî'nin felsefesinde ahlak en temel kavramlardan biri olurken bu kavram hem psikolojiyle hem de siyasetle iç içe olacak tarzda yer almaktadır. Onun felsefi yaklaşımında, psikoloji ile ahlakı, ahlakla siyaseti ayrı düşünmek mümkün değildir (Aydın, 2012, s. 13). Bu bölümlerde, akıl yürütme, düşünce gücü, duyular, irade gücü gibi konular yanında insan vücudunun biyolojik faaliyetleri ve bu faaliyetler içinde organların yeri ve konumu hakkında da bilgiler veren Farabî, rüyalar ve vahiy konusuna da el atmıştır. Vahiy konusu onun için çok önemlidir çünkü, "Farabî'nin yetkin insanla ilgili kuramında anahtar terim 'vahiy'dir. O, nihai hakikatin, son çözümlemede, Tanrı'dan taşıp gelen bir vahiy olduğunu kabul etmektedir. Farabî'nin din felsefesinde, özellikle felsefe-din ilişkileri konusunda vahiy kavramı çok önemli bir rol oynamaktadır (Aydınlı, 2014, s. 17)".

Farabî bu eserinde 'İnsanın Toplumsallaşma ve Yardımlaşma İhtiyacı Hakkında' başlıklı yirmi altıncı bölümden itibaren kitabın sonuna kadar, insanın toplumsal yönünü ele almakta ve insan için nihai amaç olarak belirlenen "sadedet" (mutluluk) kavramına odaklanarak, insanı yaratılıştan gelen bu hedefe götürecek erdemli şehrin/devletin nasıl kurulacağı ve bu şehrin/devletin yöneticisi olacak şahsın ne gibi özelliklere sahip olması gerektiği konusunu işlemektedir. Bu makalede diğer kesimlere de atıfta bulunulmakla birlikte, esas itibarıyla bu kısma daha ziyade ağırlık verilecektir. Farabî'nin, ideal devlet

ütopyasını tasarlarken, en geniş daireden başlayıp Tanrı ve kâinattan sonra insana ve topluma gelmesi, onun bütün mevcudatı bir ve birlikte ele alan dünya görüşünden kaynaklanmaktadır. Bu görüş bir yönüyle “Vahdet-i Vücut” düşüncesine yaklaşıırken, bir diğer yönüyle de evrende kurulu olan tabii (doğal) bir düzene ve o düzenin kurucusu ve yöneticisi olan Tanrı’ya da gönderme yapmaktadır. Bir başka deyişle Farabî, kendisinden dokuz asır sonra gelecek Auguste Comte ve onun takipçisi Emile Durkheim gibi, evrende kurulu bir organik düzenin olduğuna, insanın da bu düzenin bir parçası olması yönüyle mutluluğa ulaşabilmesi için mevcut düzeni öğrenip kendisini de bu mevcut düzen içinde konumlandırması gerektiğine inanmaktadır. Ancak Farabî, burada Müslüman kimliğiyle Comte ve Durkheim’den ayrılmakta, evrenin yaratıcısı ve yöneticisi olarak Tanrı’yı kurulu düzenin en üst konumuna yerleştirmekte ve kurguladığı “İdeal Devlet” sistemindeki yönetimi de Tanrı ile bir şekilde ilişkilendirmektedir. Diğer taraftan, bu iki bilim adamına benzer bir görüş içinde, tıpkı insan vücudunun işleyişindeki organların koordineli ve hiyerarşik düzende çalışması gibi, insanların da “Devlet” denilen mekanizma içinde yardımlaşma ve dayanışma halinde olarak hayatlarını sürdürmeleri gerektiğini, insanların ancak böyle bir yaşamla mutluluğa erişebileceklerini ve ideal toplumun ancak bu şekilde tesis edilebileceğini iddia etmektedir.

Farabî’nin Felsefesinde Mutluluk Kavramı

Farabî, özellikle ahlak felsefesi ve siyaset felsefesinde öne çıkmış bir filozoftur. Aristoteles’den sonra ikinci büyük öğretmen (filozof), orijinal ifadeyle muallim-i sani olarak kabul edilen Farabî’nin öğretisine Aristoteles’in ve onun hocası Platon’un etkileri çok fazladır. Farabî onlardan aldığı temel kavramları, kendi anlayışıyla yoğurarak kendine has bir sistem inşa etmeye çalışmıştır. Platon ve Aristoteles’le birlikte Yeni-Platonculuk etkisinde de kalan Farabî, onlardan farklı olarak İslamî öğeleri de fikir ve düşünceleriyle harmanlamış (Sönmez, 2019, s. 118) ve yeniden yorumlamıştır. Nitekim, “Farabî’nin düşüncelerinde tasavvur ettiği erdemli toplum, ilk devlet başkanı ve onu takip edecek diğer Melikler hakkındaki fikirleri; Teorik olarak Platon’dan etkilense de, pratikte İslam devlet siyaseti ile yaşadığı çağdaki Türk devlet geleneğinin bir sentezidir (Telsaç, 2021, s. 332)”. Farabî için de tıpkı Aristoteles’te olduğu gibi, insanoğlu her zaman iyiye ulaşmak ve mutluluğu elde etmek amacıyla olacaktır. Bu anlamda Farabî’nin etik ve siyaset anlayışında veya daha geniş perspektifte onun felsefesinin odak noktasında mutluluk terimi çok önemli bir yer tutmaktadır. Başka bir deyişle, Farabî için temel kavramların en önemlilerinden biri mutluluk kavramıdır. Bu kavram, Farabî için o kadar önemlidir ki bu konuda “Tahsilü’s-Sa’ade” (Mutluluğun Kazanılması) isminde bir kitap kaleme almış ve bu kitapta mutluluğu kazanmanın

yollarını izah etmeye çalışmıştır. Ona göre mutluluğu kazanmak insanoğlunun doğuştan getirdiği en öncelikli biricik gayesidir. Mutluluk kavramını ise Farabî şu şekilde tarif etmektedir:

Mutluluk, kendisi için istenen, hiçbir zaman bir başka şeyin elde edilmesi için istenmeyen, “iyi” dir. Onun ötesinde, insanın elde edebileceği daha büyük bir şey yoktur. Mutluluğun elde edilmesinde yararlı olan iradi fiiller, güzel fiillerdir. Bu fiillerin doğduğu istidat ve melekeler ise erdemlerdir. Bunlar kendi özleri bakımından değil, mutluluğun kendisinden ötürü iyi şeylerdir. Mutluluğa engel olan fiiller kötü şeyler, yani kötü fiillerdir. Bu fiillerin doğduğu istidatlar ve melekeler ise eksiklikler, erdemsizlikler ve aşağılık niteliklerdir. (Farabî, 2017, s. 84).

İnsanlar her ne yapıyorlarsa sonuçta bu ana gayelerine, mutluluğa ulaşmak çabasına yönelik olarak yapacaklardır. O yüzden, insanı mutluluğa götürecek yolları etraflıca ortaya koymaya çalışmak mutlaka gereklidir. Farabî’ye göre mutluluğa ulaşmak için öncelikle insanın sosyalleşmeye ve yardımlaşmaya ihtiyacı vardır. Bu ihtiyacını ise ancak toplum içinde siyasi olarak yapılanmış/yapılandırılmış bir şehir ve daha geniş anlamda devlet mekanizması içinde karşılayabilecektir. Farabî’nin burada önerdiği devlet ise erdemli insanlardan teşekkül eden erdemli (ideal) devlet olacaktır.

İnsanın Sosyalleşme ve Yardımlaşma İhtiyacı

Her insan, dünyaya gelişinden itibaren, kendisini devam ettirmek ve kendisinin en üstün mükemmelliğine ulaşmak ihtiyacıyla yüz yüze gelir. Bu ihtiyaç ona yaradılıştan (fitrat) verilmiş bir şeydir. Onun bu ihtiyaçlarını tek başına karşılaması mümkün olmadığından, bu ihtiyaçlarının her birisini karşılayacak insanlara muhtaçtır. Her bir insanın çözmek zorunda olduğu bu mesele, onu toplumsallaşmaya ve yardımlaşmaya mecbur kılar. Topluluklar ve toplumlar böylece oluşurlar (Farabî, 2017, s. 97). Farabî’ye göre insanın, yine doğuştan gelen özelliği itibariyle tek gayesi mutlu olmaktır ve kendisine verilen yeteneklerin en mükemmeline ulaştığında ancak bu mutluluğa sahip olabilecektir. Oysa diğer pek çok insanın yardımı olmadan, bir kimsenin kendi başına bütün mükemmellikleri elde etmesi mümkün olmamaktadır (Arslan, 1999, s. 63). Kısacası insan, doğuştan gelen ihtiyaçlarını karşılaması ve kendisinin en mükemmel vasıflara sahip olabilmesi için, diğer insanlarla bir şehir ortamında bir arada ve dayanışma içinde yaşamaya mecburdur. İşte bu şekilde bir araya gelmiş ve şehir/devlet kurmuş olan toplumları Farabî, “mükemmel toplumlar” olarak isimlendirmekte ve onları da küçük toplumlar, orta toplumlar ve büyük toplumlar olarak kategorize etmektedir. Küçük toplumlar, tek bir şehirde veya küçük bir coğrafyada toplanmış olan halkları temsil ederken, orta toplumlar bugünkü anlamda ulus devletleri ifade etmektedir. Büyük toplumlar ifadesiyle Farabî, o yıllarda belki hayal dahi

edilemeyen, dünya yüzeyindeki bütün toplumları kapsayan bugünkü anlamıyla Birleşmiş Milletler türü bir yapılanmaya işaret etmektedir.

Farabî Öğretisinde Ahlak-Siyaset İlişkisi

Farabî, yaptığı psikolojik incelemeler sonucunda ulaştığı bilgilerle insan nefsi hakkında birtakım hükümlere varmış ve bu hükümlerle ahlaki ve fikri erdemleri tanımlama yoluna gitmiştir. Bu erdemlerin tespiti ve sınıflandırılması ise siyasetin alanına girmektedir. Bu nedenle Farabî, Aristoteles'in 'siyaseti inceleyecek olanların mutlaka psikoloji çalışması gerektiği' yönündeki tavsiyesini en iyi şekilde yerine getirmiş bir filozoftur. Hem psikolojide hem ahlakta 'mutlu olma' esasken, 'mutlu etme' daha çok siyasetin odak noktasını teşkil etmektedir (Aydın, 2012, s. 13). Farabî, mutluluğu elde etme konusunda önceliği insanın kendisini yetiştirmesine ve geliştirmesine bağlamış, bu eğitim ve öğrenim sürecinin uzun olmakla beraber çok önemli olduğunu vurgulamış ve bunun başarılabilmesinin de ancak felsefe yoluyla olabileceğini, felsefenin ise ahlaki eğitimi takiben hayata geçirilebileceğini öngörmüştür (Altıntop, 2016, s. 52). Kısaca Farabî, öncelikle toplumu oluşturacak bireylerin erdemli (ahlaklı) bireyler olmalarını, sonra bu bireylerden oluşan erdemli bir toplum yapısını ve bu toplumun hayatiyetini sürdürebilmesi için gerekli olan siyaset mekanizmasını kendi 'ideal devlet' ütopyasının merkezine almıştır. Zira, "Farabî sisteminin çekirdeği önce 'faziletli insan' sonra 'faziletli toplum' ve son olarak da 'fazilete ve saadete ulaşmış yetkin bir siyaset'tir (Ekincioglu, 2008, s. 27)".

Diğer taraftan, ahlak (etik) ile siyaseti birbiriyle ilişkilendirme ya da bugünkü yaklaşımla onları özerk ve birbirinden bağımsız görmeme düşüncesi, Farabî'ye üstatları olan Platon ve Aristoteles'ten miras kalmıştır. Hem Platon hem de Aristoteles insanı esas itibarıyla sosyo-politik (toplumsal-politik) bir varlık şeklinde tanımlamaktadırlar. Her iki filozof için de toplum ya da toplumsal yaşam, siyasal yaşam ve siyaset kurumu, insanoğlu açısından yalnızca 'varoluş' meselesi olmayıp buna ilaveten, kendisinin 'varlığa' getiriliş sebebi olduğu 'nihai mükemmellik' ve 'mutluluğu' için de zorunlu şarttır. İnsanın kendi başına hayatını sürdürme imkânı olmadığı gibi, benzer şekilde toplumun ve siyasal yapının olmadığı durumlarda insanın ahlaki özünü koruması ve ahlaki ihtiyaçlarını karşılaması da mümkün olamayacaktır. Bu manada 'siyasal yaşam' 'ahlaki yaşam'ın gerçekleştirilebilmesi için zorunlu olmaktadır. Mükemmel ya da eksiksiz bir siyasal yaşam ve mükemmel bir siyasal sistem de mükemmel ve tam bir ahlaki yaşamın ve ahlaki sistemin olmazsa olmaz şartı olarak karşımıza çıkmaktadır. Tersine bir durumda, yani eksikli veya hatalı siyasal rejim veya sistemler ise eksik ve kusurlu yaşamlara sebep olacaktır (Arslan, 1999, s. 16-17).

Erdemli Şehir

Farabî, ‘El-Medinetü’l Fazıla’ adlı eseri ile ilk İslamî ütopya’yı yazan bilim insanıdır. Türkçeye ‘Erdemli Şehir’ şeklinde de çevrilen bu ütopyasında Farabî her ne kadar Platon’un ‘Devlet’ adlı eseri başta olmak üzere pek çok yapıtından faydalanmış olsa da neticede Müslüman kimliği sebebiyle bazı noktalarda ondan ayrılmıştır. Bununla birlikte, özellikle siyasete bakış açısı bakımından Platon’la örtüştüğü hususlar dikkat çekmektedir. Bunların en önemlilerinden birisi ‘ölçülülük’ konusudur. Platon da bu konudaki yaklaşımını ‘Philebos’ adlı eserindeki diyaloglarda şöyle dile getirmektedir: “Sokrates -...ne olursa olsun ve nasıl biçimlenirse biçimlensin, her türlü bireşimde ölçü ve oran yoksa, bu durum kesinlikle onu bireştiren öğeleri ve en başta kendisini yok eder. Bu, artık bir bireşim olmaktan çıkar ve ... karmakarışık bir yığın haline gelir (Platon, tarihsiz-1, s. 114)”. Platon, Yasalar adlı başat yapıtında ise, “iyi insan ölçülü ve adil olduğunda, hem mutludur hem de tahlili (Platon, 2019, s. 83)” diyerek, bir yandan insanın mutluluğa ulaşmasında adalet ve ölçülülüğün önemine vurgu yaparken öte yandan bu kavramalar arasındaki sebep sonuç ilişkisine de dikkat çekmektedir. Farabî de benzer bir yaklaşımla erdemli insanların, erdemlerin bütününe sahip olmasının yanı sıra sahip oldukları erdemleri ve sanatları toplum içinde ölçülü bir şekilde ve tıpkı bir vücudun organları gibi birbirini destekler tarzda kullanmaları gerektiğini ve ancak böylelikle o toplumdaki bütün fertlerin mutluluğa ulaşabileceğini söylemektedir. İşte o toplum erdemli toplumdur, o toplumdaki insanlar erdemli insanlar ve o toplumun yaşadığı şehir de erdemli şehirdir. Farabî’nin Platon ve Aristoteles’ten ayrıldığı hususlara gelince, burada öncelikle Farabî’nin Müslüman olması itibarıyla mutluluğun; bu dünyadaki boyutunu çok önemsemekle birlikte esas itibarıyla öteki dünyadaki boyutunun çok daha önemli olduğunu, çünkü bu dünyadaki sonlu bir hayata mukabil öte dünyada sonsuz bir hayat için sağlanacak mutluluğun değerinin çok daha fazla olacağı fikrini öne çıkarmaktadır. Nitekim, ‘Mutluluğu Kazanma’ ve ‘Mutluluğun Kazanılması’ isimleriyle Türkçeye çevrilen kitabında Farabî, insanların birtakım insanî nesneler sayesinde “milletlerin ve şehirlerin bu hayatta dünya mutluluğu ve ‘öteki hayatta ‘üstün mutluluğu’ elde ettikleri (T.C. Kültür Bakanlığı, 2001, s. 3 ve Farabî, 1999, s. 51)” şeklindeki ifadeleriyle öteki dünyadaki mutluluğu ‘üstün mutluluk’ olarak vasıflandırmak suretiyle asıl hedefin öteki dünya olduğuna işaret etmektedir. Aslında Platon’a (2010, s. 376) göre de ruhumuz ölümsüzdür ve hiçbir zaman yok olmayacaktır. Ancak Farabî, İslam inancı çerçevesinde ruhların öteki dünyada cennet ve cehennem gibi zıt mekanlarda tutulacağına, erdemli insanların ise cennette ebedi mutlulukla mükafatlandırılacağına inandığı için bu hususta Platon ve Aristo’dan farklı bir yol izleyerek siyaset felsefesinin merkezine aldığı mutluluk kavramının zirvesine de öteki dünya mutluluğunu yerleştirmiştir.

Farabî, eserlerinde önce şehirleri (devletleri), ‘erdemli’ ve ‘erdemli olmayan’ şeklinde iki guruba ayırır. Daha sonra ise erdemli olmayan şehirleri de kendi içinde ayrıca bir sınıflandırmaya tabi tutar. Daha sonra bu şehirlerin her birisindeki toplum yapılarını, bireylerin ortak özelliklerini ve yöneticilerinin vasıflarını dile getirir. Farabî’nin sınıflandırmasında, erdemli olmayan şehir’ler dört çeşittir. Bunları; a) ‘cahil şehir’, b) ‘bozuk şehir’, c) ‘karakteri değişmiş şehir’, d) ‘doğru yolu bulamamış şehir’ olarak kategorize eden Farabî’ye (2017, s. 111-113) göre, ‘cahil şehir’ de kendi içinde beş guruba ayrılmaktadır. Bunların “bazısı zaruret şehri, bazısı değersizlik şehri, bazısı düşük şehir, bazısı şeref şehri, bazısı da demokratik şehirdir (Farabî, 2017, s. 111-113 ve 147)”.

Farabî, erdemli şehri de kendi içinde üç kategoriye ayırmaktadır. Büyük, orta ve küçük şehir olarak isimlendirilen bu şehirlerden “büyük şehir” Farabî’nin nazarında dünyadaki bütün şehirleri kapsayan şehirdir. Aslında bu yönüyle Farabî, günümüzden bin yüz yıl öncesinden tarihteki ilk “Birleşmiş Milletler” fikrini ortaya atan filozof olarak anılmaktadır. Orta şehir ise belli bir kıtayı ve/veya geniş bir coğrafyayı kapsayan şehirdir. Buna imparatorluklar örnek olarak verilebilir. Küçük şehir ise belirli bir ırkı veya milleti esas alan şehirdir. Erdemli şehri bu şekilde kategorize eden Farabî, Platon ve Aristoteles’ten ayrı bir yol izleyerek, en iyi ve en doğal yönetim biriminin site toplumu veya şehir devleti şeklinde değil daha kapsamlı toplumsal ve siyasal birimleri, mesela günümüzdeki ‘ulus devlet’ benzeri siyasi yapıları hatta daha büyük ölçekte dünyadaki bütün toprakları ve bütün halkları içine alan bir ‘dünya devleti’ fikrini ortaya atmaktadır (Arslan, 1999, s. 26).

Erdemli Şehrin İnsanları

İdeal Devlet kitabının ‘Erdemli Olmayan Şehrin Halkı Hakkında’ başlıklı kısmında, ‘Erdemli Şehrin İnsanları’nın karşıtı olarak ‘erdemli olmayan şehrin insanları’nın durumu şöyle tasvir edilir: “Bu şehirlerin halkına gelince; cahil şehirlerin halkının ruhu, eksik ve varlıkta devam etmek için zorunlu olarak maddeye muhtaç bir halde kalır. Çünkü onlarda ilk akılsallar dışında hiçbir hakikatin imgesi mevcut değildir (Farabî, 2017, s. 123)”. Diğer taraftan, ‘Erdemli Şehrin İnsanlarının Ortak Noktaları Hakkında’ başlıklı bölümde ise bu defa ‘Erdemli Şehrin İnsanlarının Ortak Özellikleri’ şu şekilde betimlenmektedir:

Erdemli şehir halkının tümünün bilmesi gereken müşterek şeylere gelince, a) birincisi İlk Neden’i ve onun tüm sıfatlarını bilmektir. Bundan sonra onların bilmeleri gereken şeyler ise şunlardır: b) Maddeden bağımsız olan şeyler, onların her birinin kendisine has olan sıfatları ve mertebeleri -Faal Akıl’a¹ ge-

¹ Faal Akıl, terimiyle kastedilen gökteki akılsal varlıklarla yeryüzündeki akıl sahibi insanın

linceye kadar- ve yine onlardan her birinin kendisine has olan fiilleri, c) sonra göksel tözler ve onların her birinin özellikleri, d) sonra onların altındaki tabii cisimler, onların nasıl varlığa geldikleri ve yokluğa gittikleri, onlarda cereyan eden her şeyin düzen, mükemmellik, inayet, adalet ve bilgeliğe uygun olarak cereyan ettiği; bir ihmal, eksiklik, ya da haksızlığın herhangi bir biçimde mevcut olmadığı, e) sonra insanın varlığa gelişi, ruhun kuvvetlerinin nasıl meydana geldiği, Faal Akıl'ın onlar üzerine ilk akılsallar, irade ve seçme yetisinin ortaya çıkacağı bir tarzda nasıl ışık gönderdiği, aydınlattığı, f) sonra ilk yönetici ve vahyin nasıl meydana geldiği, g) sonra herhangi bir zamanda mevcut olmadığı takdirde onun yerini alması gereken yöneticiler, h) sonra erdemli şehir, onun halkı, bu insanların ruhlarının ulaşacağı mutluluk, erdemli şehre zıt olan şehirler, onların ruhlarının ölümden sonra karşılaşacakları durumlar -bazısını bekleyen şey azap, bedbahtlık, bazısını ise yokluk, hiçliktir-, erdemli milletler ve onlara zıt olan milletler (Farabî, 2017, s. 127)''.

Yukarıda bahsedilen özelliklerden de anlaşılacağı üzere, 'erdemli şehrin insanları', 'erdemli olmayan şehrin insanları'na nazaran çok daha üstün niteliklere sahiptir. Başka bir deyişle, 'erdemli olmayan şehrin insanları' sadece doğuştan gelen potansiyel yetileriyle varoluşlarını sürdürmeye çalışırken, 'erdemli şehrin insanları' doğuştan gelen potansiyel kabiliyetlerini ulaşabileceği en üst noktaya çıkarmış, bilgi ve bilinç düzeylerini de bu doğrultuda mükemmele yönlendirmiş, kısacası ahlaki yönden en erdemli bireyler olarak erdemli toplumu oluşturmuşlardır. Neticede bu toplum, ideal bireylerden oluşan ideal toplumdur ve bu toplumun siyasi yapılanması olan devlet de 'İdeal Devlet'tir.

Erdemli Şehrin Yöneticisi

Farabî'ye göre erdemli şehrin yöneticisi çok önemlidir. Farabî, öncelikle şehrin (devletin) kuruluşundaki yönetici (kurucu başkan) üzerinde durmakta, sonrasında ise onu takiben gelen yöneticilerin onun takipçileri olarak yönetimi, kuruluştaki yasalar üzerinden yürütmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Farabî'ye (2017, s. 107) göre, ilk başkan yüksek vasıflarla mücehhez bir önder olmanın yanında, erdemli toplumun tek hakimi ve oturuşan dünyanın tümüyle hükümdarıdır, onun üzerinde başka herhangi bir kimsenin hükmünün geçmesi söz konusu değildir. Erdemli milletin ilk ve sonraki yöneticisi olabilecek kişi ancak doğuştan sahip olduğu on iki doğal özelliğini birleştirebilen bir insan olabilecektir. Bu özellikler şunlardır: a) Sağlam ve eksiksiz

ilişisini sağlayan vahiy meleği Cebrail'dir. Farabî kendi felsefî sisteminde, Ruhu'l-Kudüs ismiyle de bilinen ve melekut aleminin de temsilcisi sayılan bu meleği, peygamberlere vahiy getiren, insanlara ise ilham veren böylelikle çok önemli bir görevi ifa eden bir konuma yerleştirmektedir.

bir beden, b) Sözü anlama yeteneği, c) Güçlü bir hafızaya sahip olma, d) En küçük delilleri dahi değerlendirebilecek bir zeka, e) Düşüncelerini kolaylıkla ifade edebilecek bir dil, f) Öğrenmeye ve öğretmeye karşı isteklilik, g) Doğruluğa ve doğru-dürüst insanlara yakınlık, h) Yeme, içme ve eğlence gibi şeylere düşkün olmama, ı) yüksek ruhlu olma, kabalık ve çirkinliklerden uzak durma, i) Altın, gümüş gibi dünyevi şeylere itibar etmeme, j) Adaleti ve adil kişileri sevmeme, baskıcı ve zalim olanlardan nefret etme (Farabî, 2017, s. 107-108). Ancak Farabî, bu on iki özelliğin tek bir insanda bir araya gelmesinin zor olacağını, o yüzden bu özelliklerin en az altı tanesinin bir şahısta bulunması durumunda onun yönetici yapılması gerektiğini iddia etmektedir.

Farabî ayrıca ilk yöneticiden sonra gelecek yöneticide bulunması gereken ilave vasıfları da altı maddede sıralamıştır. Bunlar; a) Filozof olma, b) Önceki yöneticilerin kurallarını ve uygulamalarını iyi bilme ve sürdürme, c) Şartlar gereği çıkarılması gereken yeni yasaları eskilerle uyumlu olarak ihdas etme, d) Bu tür yenilikleri yapabilme (içtihat) zekası ve yeteneği, e) Bu yeniliklere ve yeni uygulamalara halkı adapte edebilme kabiliyeti, f) Bütün bu faaliyetleri yürütmenin yanında gerekirse savaşabilecek kadar sağlam bir beden yapısına sahip olma (Farabî, 2017, s.109).

Sonuçta Farabî, ideal toplum ve ideal devlet modelini önem derecesine göre belli şartlara bağlamıştır. Bu şartlardan en başta geleni devlet başkanı ve özellikle de kurucu başkandır. Bu konuda Farabî, o kadar ileri gitmiştir ki, devlet başkanının diğer insanlar karşısındaki konumunu “İlk Sebe” ve “İlk Varlık” olarak isimlendirdiği “Tek Yaratıcı” olan Tanrı’nın diğer varlıklar karşısındaki konumuna benzetmiştir. Farabî’ye (2017, s. 102) göre, “... İlk Neden’in diğer varlıklara nispeti, erdemli şehrin hükümdarının onun diğer kısımlarına nispeti gibidir”. Burada erdemli şehri sağlıklı çalışan bir insan vücuduna benzeten Farabî, şehrin hükümdarını da vücudun en önemli uzvu ve diğer uzuvların hükümdarı olarak kabul ettiği ‘insan kalbi’ne benzetmekte, kalpten sonra önce beyin, sonrasında ise önem ve vazifesinin derecesi açısından gelen diğer organları (karaciğer, dalak vb.) saymakta ve bunlar arasındaki hiyerarşinin, erdemli şehrin bürokratik yapısında da benzer şekilde olması gerektiğini savunmaktadır. Burada ‘beyin’ hükümdarın baş yardımcısı ve ondan sonraki en üst yönetici olması itibarıyla aklı temsil ettiği için ‘vezirlik’ makamına tekabül ederken, diğer organlar da derecesine göre bürokrasideki diğer makamlara karşılık gelmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Farabî, Türk ve Müslüman kimliğiyle öne çıkan, dokuzuncu ve onuncu yüzyılın İslam dünyasında yetişmiş en önemli felsefecilerden biridir. Onu esas önemli kılan husus ise, kendisinden yaklaşık on üç asır önce yaşamış,

antik Yunan felsefecilerinden Platon (Eflatun) ve Aristoteles'in felsefeleriyle İslam felsefesini bağdaştırıp harmanlayarak kendine has yepyeni bir felsefe ortaya koymasıdır. Farabî'yi buraya yönlendiren asıl sebep ise; 'hakikatin tek olacağı' düşüncesidir. Buradan hareketle Farabî, dinin vahiy yoluyla getirdiği hakikat ile felsefenin akıl yoluyla keşfettiği hakikati bağdaştırarak hem dinin hem de felsefenin, 'insanın mutluluğu' şeklinde formüle edilen 'nihai hedef'ine nasıl ulaşılabilirliğini araştırmıştır. Bu konuda çeşitli eserler kaleme alan Farabî, seksen yıllık ömrünün sonlarında bu konudaki çalışmalarının nihai ürünü sayılabilecek (bu makalenin de konusunu teşkil eden) 'Medinetü'l-Fazıla' (İdeal Devlet) adlı eserini felsefe tarihindeki ilk İslam ütopyası olarak ortaya koymuştur. Kendisinin başat eseri olarak kabul edilen bu yapıtında her ne kadar Platon'un ve Aristoteles'in yoğun etkisi görülse de ustaları olan bu iki filozofla ortak noktaları olmakla beraber onlarla ayırdığı hususlar da vardır. Çünkü Farabî her şeyden önce Müslüman bir filozoftur ve bu nedenle Platon ve Aristoteles'ten farklı bir din anlayışı ve farklı bir metafizik yaklaşımı vardır. Bu durumun doğal sonucu olarak onun geliştirdiği model, büyük oranda üstatlarının izlerini taşısa da sonuç itibarıyla 'nev-i şahsına münhasır' bir sistem olarak karşımızda durmaktadır. Nitekim Farabî; Tanrı, kainat ve insanı bir bütünlük içinde ve birbirleriyle irtibatlı olarak düşünmüş ve geliştirdiği ütopyasını bu yaklaşım üzerinden modellemiştir.

Öncelikle her üç filozofun ortak özelliği ve çıkış noktaları açısından vurgulanması gereken taraf; Platon ve Aristoteles gibi Farabî için de 'insanın varlık nedeninin mutlu olmak' olduğu hususudur. Bu nedenle Farabî, kendi erdemli şehir ütopyasının merkezine mutluluk kavramını koymuştur ve insanı hem bireysel hem de toplumsal anlamda mutluluğa ulaştıracak hususları kendi felsefesinin temel konuları haline getirmiştir. Mutluluğun insanın nihai hedefi olduğu konusunda her üç filozof da görüş birliği içinde olmakla beraber, mutluluğun boyutları ve mutluluğa ulaşmada izlenecek yol konusunda farklar açığa çıkmaktadır. Örneğin Platon ruhların ölümsüzlüğünü kabul etmekle beraber mutluluk kavramını sadece bu dünya ile ilişkilendirmektedir. Aristoteles de hocası Platon gibi mutluluğu bu dünya hayatı ile sınırlandırırken, Farabî asıl 'üstün mutluluğun' öteki dünyada verileceğini söylemektedir. Ancak Farabî'ye göre bu dünyada mutluluğu elde etmek için de erdemli bir birey olunmalı ve erdemli bir toplum içinde yaşanmalıdır. Kısacası herhangi bir insanın mutlu olabilmesi için erdemli şehrin, erdemli bireylerinden biri olması gerekecektir.

İnsanın bireysel mutluluğu ahlak ve psikolojiyle ilgiliyken, toplumsal mutluluğu siyasetle ilgili olduğundan, bir başka deyişle mutlu olmak için psikoloji/ahlak (davranış bilimi) gerekliyken, mutlu etmek için siyaset (yönetim) bilimi gerekli olduğu için Farabî ahlak felsefesi ve siyaset felsefesi üzerine yoğunlaşmış ve felsefenin bu iki temel alanını birlikte ele almış, özellikle

ideal devlet ütopyasında sistemini bu iki felsefe kolu üzerinden örgülemiştir.

Farabî'ye göre, insanın mutlu olabilmesi için her şeyden önce kendisinin doğuştan sahip olduğu yetilerini en mükemmel noktaya taşıma çabası içinde olması ve erdemli bir birey olması gerekmektedir. Ancak bu koşulları insanın kendi başına sağlayabilmesi mümkün olmadığından insanın şehir hayatı içinde sosyal bir hayata ve bu sosyal yapı içinde sosyalleşmeye ihtiyacı olacaktır. Farabî'ye göre erdemli şehrin önemi burada ortaya çıkmaktadır. O halde yapılacak şey erdemli şehrin koşullarını araştırmak ve böyle bir toplumsal-politik yapıyı oluşturmak için teorik varsayımları belirlemektir. Zaten Farabî'nin erdemli şehir ütopyasını kaleme almakla yaptığı da tam olarak budur. O bu eserinde, erdemli şehir insanların vasıflarını ve bu şehrin kurucu başkanının ve sonraki yöneticilerinin özelliklerini, bürokrasinin yapılanmasını ve hiyerarşik bir düzen içinde çalışması gerektiğini anlatmaktadır. Onun ütopyasında en önemli rol kurucu başkana, sonra onun yerine geçen diğer başkan ve yöneticilere düşmektedir. Farabî, başta kendi üstatları olan Platon ve Aristoteles'ten olmak üzere diğer felsefecilerden farklı olarak ütopyasında metafizik ve dini öğelere de yer vermiş hatta bu öğeleri en tepe noktaya yerleştirmiştir. Farabî, bu yönüyle diğer felsefecilerden ayrıldığı gibi, kendisinden çok sonra gelen sosyologlardan da farklı bir konumda kalacaktır. Modern devletle ortaya çıktığı iddia edilen modern sosyoloji bilimindeki teorilerle kıyaslanacak olursa, Farabî'nin ideal toplum modeli, işleyişi bakımından en çok Durkheim'in işlevselcilik teorisine yakın durmaktadır. Metafizik boyutunu bir kenara bırakırsak Farabî'nin erdemli toplum yapısı, Spencer, Comte ve Durkheim'in öncülüğünü yaptığı organik modelleme (toplumun bir insan vücudu gibi varsayılması, verili bir denge üzerinden düzenin sürdürülmesi) ile örtüşmektedir. Ancak Farabî'nin modelinde, Durkheim'inkinden farklı olarak bireyler yapıyı etkileyebilecek ve hatta tamamen değiştirebilecek bir konuma sahiptir. Bu durumu Farabî, erdemli olmayan şehirlerin bazısını örnek vererek açıklamaktadır. Ona göre başlangıçta erdemli olan bazı şehirler, zamanla kuralları ihlal ettiklerinde bozuk şehir konumuna düşebilmektedir. Kısacası Farabî'nin erdemli toplum modelinde, toplum birey üzerinde etkili olduğu gibi birey de toplum üzerinde etkili ve aktif konumdadır. Farabî ile Durkheim'in her ikisinin de eğitime önem vermesi, aralarındaki diğer önemli benzeşme noktasıdır. Farabî, her ne kadar 'ideal devlet'in bir ütopya olduğunu ve ona ulaşmanın pek mümkün olmadığını söylese de eğitimle bu ideale yaklaşma yönünde önemli mesafeler alınabileceğini iddia etmektedir ve 'ideal devlet'inin kurulabilmesini ve sürdürülebilmesini eğitim ön şartına bağlamaktadır.

Farabî'nin bu eserini din sosyolojisi açısından değerlendirdiğimizde ise karşımıza hayli ilginç bir durum çıkmaktadır. Farabî kendisinden sonra gelen İslam filozoflarını da etkilemiş olması bakımından hem felsefe tarihi, hem

de İslam tarihi açısından hayli kritik bir konuma sahiptir. Farabî, kendisinden sonra gelen İbni Sina ve İbni Rüşd gibi önemli filozofları yakından etkilemiş ve bu filozoflar da onun 'südur' teorisinin takipçileri olmuşlardır. Ancak kendisinin vefatından hemen sonra gelen İslam filozofu ve teolog İmam-ı Gazali, hem Farabî'yi hem de İbni Sina'yı tekfir etmiş (kafir olmakla suçlamış), böylelikle İslam felsefesinin Antik Yunan felsefesiyle olan bağlantısını hayli zayıflatmış, İbni Rüşd'den sonra ise İslam felsefesi uzun süreli bir durgunluk dönemine girmiştir.

Farabî'nin ütopyası, siyaset sosyolojisi açısından da hayli ilginç durumlar ihtiva etmektedir. Farabî erdemli şehir ütopyasında siyasetle, metafizik ve din öğelerini irtibatlandırmakta, ancak bu irtibatın işleyişi konusunda net bir bilgi vermemektedir. Şu kadar ki; devlet başkanının özellikle de kurucu başkanın mutlaka peygamber ya da filozof olması gerektiğini söylemekte, bu durumda da başkanın vahiy veya ilham yoluyla Faal Akıl (Cebrail) vasıtasıyla Tanrı ile dolaylı bir bağlantı kuracağını öngörmektedir. Devlet yöneticisine sınırsız yetkiler tanıyan bu ütopyada bu yöneticinin, sorumlu olacağı herhangi bir mevki veya makamdan bahsedilmemektedir. Bu da günümüz itibariyle düşünüldüğünde, kuvvetler ayrılığı prensibine ters düşeceği gibi, devlet başkanının hata yapmayacağını ön gören siyaseten riskli bir yaklaşımı ifade etmektedir. İlaveten Farabî bu eserinde, devlet başkanının özelliklerini teferruatıyla yazmakla beraber, bu başkanı kimin ve nasıl seçeceğini 'azil' gerektiğinde ise buna kimin ve nasıl vereceğini dile getirmemiştir.

Sonuç olarak, ahlak ve siyaset felsefesi ve sosyolojik açıdan değişik yönleriyle eleştirilebilecek olmasına karşın Farabî'nin bu eseri, yazıldığı dönem ve koşullar dikkate alındığında, sosyal bilimler alanındaki önemli bir çalışmaya karşılık gelmektedir. Özellikle de ilk İslamî ütopya olması bakımından tarihte apayrı bir yere ve konuma sahiptir. Günümüz itibariyle bu eser üzerinde çeşitli sosyal bilim dalları açısından derinlemesine çalışmalar yapılması sosyal bilimlere bütüncül bakış açısının geliştirilmesi yönünde katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Altıntop, C. (2016). Ebu Nasr El Farabî'nin İdeal Devlet Anlayışı. *Akademia Sosyal Bilimler Dergisi*, 2016, Cilt 1, Sayı 2, 48-62.
<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/567955> Erişim Tarihi: (20.05.2023).
 Arslan, A. (1999). Ortaçağ İslam ve Batı Dünyasında Siyaset Felsefesi. *Mutluluğun Kazanılması*. (Çev: Arslan, A.). Ankara: Vadi Yayınları.
 Arslan, A. (2017). *Sunuş. İdeal Devlet*. (Çev: Arslan, A.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları. V-XXII.
 Aydın, M. S. (2012). Farabî'nin Siyasi Düşüncesinde Saadet Kavramı. *Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebâdî'ül-Mevcudat*. (Çev: Aydın, M. S., Şener, A. ve Ayas, R.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları. 13-31.
 Aydın, Y. (2014). *Fârâbî'de Tanrı İnsan İlişkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık.

- Ekincioglu, Ç. (2008). Farabî ve Siyaset Felsefesine Dair Görüşlerinin İncelenmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Sivas: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Farabî. (1999). Mutluluğun Kazanılması. (Çev: Arslan, A.). Ankara: Vadi Yayınları.
- Farabî. (2012). Es-Siyasetü'l-Medeniyye veya Mebâdi'ül-Mevcudat. (Çev: Aydın, M. S., Şener, A. ve Ayas, R.). İstanbul: Büyüyenay Yayınları.
- Farabî. (2017). İdeal Devlet. (Çev: Arslan, A.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- http-1: <https://islamansiklopedisi.org.tr/Farabî> (Erişim Tarihi: 20.05.2023).
- Platon. (tarihsiz-1). Philebos. (Çev: Kırgızoğlu, A.). İstanbul: Karınca Kitabevi.
- Platon. (2010). Devlet. (Çev: Kırgızoğlu, A.). İstanbul: Athena Yayınları.
- Platon. (2019). Yasalar. (Çev:Şentuna, C. ve Babür, S.). Ankara: Pharmakon Yayınevi.
- Sönmez, C (2019). Aristoteles ve Farabî'de Etik-Siyaset ilişkisi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü EğitimEnstitüsü. https://acikbilim.yok.gov.tr/bitstream/handle/20.500.12812/374686/yokAcikBilim_10306479.pdf?sequence=-1&isAllowed=y Erişim Tarihi: 20.05.2023
- Starr, S. F. (2021). Kayıp Aydınlanma: Arap Fetihlerinden Timur'a Orta Asyanın Altın Çağı. (Çev: İnanç, Y. S.). İstanbul: Kronik Kitap.
- T.C. Kültür Bakanlığı. (2001). Farabî'nin Üç Eseri: Mutluluğu Kazanma, Eflatun Felsefesi ve Aristo Felsefesi. (Ed.: Atay H.). Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Telsaç, C. (2021). Farabî'ye Göre Devlet Başkanı. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1935763> Erişim Tarihi: 20.05.2023.